

MARXOVA METODA ISTRAŽIVANJA

HEDA FESTINI

Iako kasno, konačno ipak i u nas se otvorila rasprava o Marxu i dijalektici,^{1a} o problemu čije je rješenje odlučno u opredjeljivanju za neku od suvremenih marksističkih orijentacija. Međutim, ne mislim da bi ga trebalo rješavati prvenstveno unutar dosada poznatih alternativa,¹ jer one podosta zapostavljaju potrebu i važnost uspoređivanja Marxova poimanja znanstvenosti s njegovim suvremenim značenjem, kao i plurivalentnost termina dijalektika.

Marx je nivelirao i anulirao po značenju alternative, kao što su povijesna dijalektika ili dijalektika prirode, poznatim svojim stavom iz Njemačke ideologije o jednoj znanosti — o znanosti povijesti ili, kako je još naziva — prava, realna, pozitivna znanost² u kojoj se priroda i povijest mogu samo uvjetno odvajati. Blochov pokušaj da razvije koncepciju dijalektike, kao plod spekulativnog produbljenja Engelsove dijalektike prirode, kako kaže V. Sutlić,³ još je više potencirao dubioznost značenja dijalektike, jer je u njegovu *Subjekt objektu* proizlazilo da je dijalektika sama povijest.⁴ Stoga ne ostaje više problem opravdavanja jedne ili druge alternativne koncepcije, nego se javlja pitanje odnosa ili razlike između Marxove koncepcije jedne znanosti i samog shvaćanja dijalektike. Kako nas gorljivi zastupnici bilo koje od ovih alternativa vrlo malo mogu informirati o značenju termina znanost, jer ga identificiraju

---

^{1a} Napis *Marxova metoda istraživanja* referat je autora sa Simpozija »Marx i dijalektika danas« Jugoslavenskog filozofskog društva, održanog u Ljubljani u junu 1937. g.

¹ Usporedi V. Sutlić, *Bit i suvremenost*, Sarajevo, V. Masleša, 1967, str. 190—192; Luporini, »Realtà e storicità: economia e dialettica nel marxismo«, *Critica marxista*, 1/1966, str. 101; V. Mikecin, *Marksisti i Marx*, RTZ, 1968, str. 52.

² K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, Zagreb, 1961, Ekonomsko-filozofski rukopisi, str. 249; Kritika Hegelove dijalektike i filozofije, str. 278; Njemačka ideologija, str. 348; također i u pismima Lassalleu, od 22. II. 1858, i 12. XI. 1858.

³ V. Sutlić, op. cit., str. 397.

⁴ E. Bloch, *Subjekt objekt*, Zagreb, 1959, str. 316—317.

s vladajućim poimanjem znanosti u 19. v.,⁵ to nas isto tako malo mogu uputiti u značenje koje su eventualno znanstvenost i znanost mogli imati za Marxa. Na taj nas način također prisiljavaju da o problemu dijalektike iznova i mimo njih razmislimo.⁶

U otkrivanju pravog problema isto tako od male koristi mogu biti alternative dijalektika kao sistem ili metoda, jer je metoda u novovjekovnoj filozofiji, kao što je i često u znanosti, istovremeno prijedlog neke nove teorije odnosno doktrine ili sistema. To je bio slučaj s Hegelovim sistemom, a čini se i s Marxovom pozitivnom znanostu, što čini izlišnim Garaudyjeva nastojanja da odbaci Hegelovu kategoriju totaliteta kao nosioca sistema, a usvoji kategoriju protivurječnosti kao nosioca metode.⁷ Zato je osnovni prijedlog ove intervencije sadržan u sljedećem:

Kako je Marxova doktrina ili teorija koncepcija o preobražaju društva — teorija socijalizma — koja je svoj znanstveni epitet s pravom nosila po znanstvenoj metodi što ju je Marx upotrebljavao, to je danas za nas od pretežne važnosti objašnjenje te metode istraživanja. Kako je Marx razlikovao istraživanje od izlaganja, to ga i mi moramo provoditi i preispitati implikacije koje sadrži s obzirom na termin dijalektika. Pitanje je, dakle, u ovome:

Je li Marxova metoda istraživanja moderna ili ne i na što se može odnositi termin dijalektika?

Znanost je po tome znanost što se zasniva na istraživanju, a suvremenu znanost karakterizira analitička metoda kao, uostalom, i suvremene filozofije — fenomenologiju, egzistencijalizam. Prvo pitanje, prema tome, kreće se oko problema koristi li se Marx analitičkom metodom u svojem znanstvenom istraživanju.

Jedan aspekt modernog pojma analitičke metode — problematičnost predmeta istraživanja — pokazali su u filozofiji iluministi, a Kant je opisao smjer analitičkog istraživanja kao nastojanje da se dopre do uvjeta koji omogućuju predmet. Tako su bili navedeni osnovni elementi analitičke metode. Romantička filozofija uvodi, nasuprot njoj, sintetičku metodu konstrukcije predmeta. Marxova kritika Hegelove dijalektike usmjeruje se upravo na njezino konstruktivističko značenje, koje je Marx zvao spekulativnost.⁸ Spe-

⁵ Zastupnici dijamata, uglavnom, još uvijek operiraju dosta zastarjelim pojmom znanosti, a frankfurtski marksisti, kao i Lukács pogotovo. (cfr. *Voprosy filozofiji*, 4/71. str. 130); G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Zagreb, 1970, cijeli odjeljak »Što je ortodokсни marksizam?«; H. Marcuse, *Um i revolucija*, Sarajevo, 1966, str. 16, 137; M. Horkheimer, *Pomračenje uma*, Sarajevo, 1963, str. 145.

⁶ cfr. isti autor »Granica umske negacije«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, (Razdio lingvističko-filološki 5), 1968/69, 1969/1970, str. 271—272.

⁷ M. Garaudy, *Karl Marx*, 1968, Beograd, str. 90.

⁸ K. Marx, *Sveta porodica*, Beograd, 1959, str. 64—65; Marx, Engels, *Prepiska*, Beograd, 1958, II, str. 312.

kulativni karakter Hegelove metode, po Marxovim riječima, dolazi do izražaja u njezinu identitetu s konstrukcijom sistema (duša od metode), koji je zbog toga sama fenomenologija svjetskog duhovnog procesa (nužni lanac članova spekulativnog kružnog toka). Prema spekulaciji, iznosi Marx u pismu Engelsu od 1. II 1858, treba zauzeti kritički stav, osobito ako bi se ona htjela primijeniti na političku ekonomiju, kao u slučaju Lassalleova pokušaja.⁹ Poznato je da je nepoštedni kritički stav prema konstruktivizmu Hegelove dijalektike Marx zauzeo u *Kritici Hegelove dijalektike i filozofije uopće*, nakon čega od te metode nije ostalo ništa upotrebljivo za samo istraživanje.¹⁰ Zato nimalo ne začuđuje što Marx na više raznih mjesta svoju metodu istraživanja radije zove analizom nego dijalektikom. Svoje savjesno i dugogodišnje istraživanje, kako kaže u Predgovoru *Prilogu kritike političke ekonomije*,¹¹ najranije je nazvao analizom i to »empirijskom analizom« u Predgovoru *Ekonomsko-filozofskim rukopisima*,¹² dok u *Bijedi filozofije* kaže da metafizičari samo uobražavaju da prave analizu.¹³ Govori o analizi i u svojem pismu Kugelmanu od 27. VI 1870, a mnogo u predgovorima i pogovorima *Kapitalu*, gdje je, prema vlastitom navodu, upotrebljavao analizu, naročito u prvim glavama.¹⁴ Međutim, Marx ipak tu istu metodu na dva mjesta zove dijalektikom: u Pogovoru drugom izdanju *Kapitala* (ib. str. LXIII) i u istom pismu Kugelmanu.¹⁵ Kako je ta metoda češće nazivana analizom, a rjeđe dijalektikom, pitanje je u tome ima li ona više kontakta s modernim pojmom analize, o kojoj ima na pretek literature od Deweya do logičkih pozitivista i njihovih američkih učenika, ili s dotada poznatim pojmom dijalektike. Koristeći se Abbagnanovim određenjima moderne analitičke metode, možemo reći da su njezine opće oznake u znatnosti sljedeće: 1. priznavanje danosti, zbog čega su važni termini problem i izbor, osobito u početnim fazama istraživanja; 2. restrikcija istraživanja na »opažajne činjenice« i njihove odnose, što iziskuje da se navodi metoda pod kojom se one mogu promatrati, a posljedica čega je eliminiranje apsolutnih i neovisnih pojmova po sebi; 3. potreba da se odredi polje istraživanja i da se prihvati korrigibilnost metode.¹⁶

⁹ ib. str. 312, 313.

¹⁰ Marx, Engels, *Rani radovi*, op. cit., str. 277, 278, 285, 289, 291.

¹¹ K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, Beograd, 1960, str. 12.

¹² Marx, Engels, *Rani radovi*, op. cit., str. 157.

¹³ K. Marx, *Beda filozofije*, Beograd, 1946, str. 91.

¹⁴ K. Marx, *Pisma Kugelmanu*, Beograd, 1951, str. 129—130; K. Marx, *Kapital*, I dio, Beograd, 1947, Predgovor prvom izdanju, IV—V, Pogovor drugom izdanju, str. LX, LXIII, Predgovor francuskom izdanju, str. V.

¹⁵ K. Marx, *Pisma Kugelmanu*, op. cit., str. 130.

¹⁶ N. Abbagnano, *Dizionario di filosofia*, UTET, Torino, 1960, str. 35—36.

Prvo obilježje moderne analitičke metode nalazimo u Marxovu tretiranju »prirodnih osnova« »činjeničnog stanja« stvarnih individuuma, njihove djelatnosti i njihovih materijalnih životnih uvjeta, kao pretpostavki za analizu ljudske povijesti.¹⁷ Isto značenje ima i njegov navod da treba studirati stvarni proces života i aktivnost individuuma svake epohe (ib. str. 349). U *Uvodu u kritiku političke ekonomije* proširuje tu devizu na svaku povijesnu, društvenu značnost kojoj je pretpostavka dana.¹⁸ No, u kojoj su mjeri problematičnost i izbor bili prisutni u Marxovu poimanju analitičke metode, to će se moći bolje uočiti ako pratimo faze istraživanja.

Drugo obilježje moderne analitičke metode također se može naći u Marxovu načinu istraživanja. Već smo u vezi s prethodnim uočili da Marx povlađuje empirizmu, a to ponavlja apostrofirajući istraživanje opazajnih, empirijskih činjenica u *Njemačkoj ideologiji* (op. cit. str. 366, 368, 360), kao i u *Bijedi filozofije* (op. cit. str. 107). Empirijsko istraživanje u modernoj analitičkoj verziji nastoji zapravo doprijeti do uvjeta koji omogućuju neki predmet i zato se immanentno nameće potreba za izgradnjom specifičnih metoda za svaki predmet. O prvome Marx govori izričito kad u *Njemačkoj ideologiji* kao uvjet određenog društvenog stanja navodi proizvodne snage zbog čega ih treba stalno izučavati u vezi s historijom industrije i razmjene (op. cit. str. 351) tj., kako dalje kaže, treba pratiti čitavu historiju uvjeta koji omogućuju ili preprečuju razvoj proizvodnih snaga.¹⁹ No, on ne misli da se radi o utvrđivanju samo nekih općih uvjeta nego sasvim konkretnih.²⁰ Naročito jasno se otkriva analitički smjer u njegovu istraživanju kad u I dijelu *Kapitala*, kao i u *Uvodu u kritiku političke ekonomije*, kaže da treba poći od gotovih procesa kako bi se natraške došlo do njegova nastanka.²¹ Ali on je bio i za to da svaki predmet ima njemu primjerenu metodu.²² Stoga je sasvim normalno očekivati da će Marx biti i za izričiti zahtjev suvremene analitičke metode — napustiti opće pojmove po sebi. Ovaj zahtjev dolazi naročito do izražaja u njegovoj interpretaciji znanstvene metode političke ekonomije u *Uvodu u kritiku političke ekonomije*, kad opće tumači kao izvjesnu apstrakciju koja izražava nešto zajedničko za proizvodnju, tj. opće uvjete proizvodnje, te služi tome da se izbjegne suviše ponavlja-

¹⁷ K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, op. cit., str. 342.

¹⁸ K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, op. cit., str. 217.

¹⁹ K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, op. cit., str. 394—396.

²⁰ K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, op. cit., str. 195.

²¹ K. Marx, *Kapital*, I dio, op. cit., str. 40 (analiziranje udara uopće putem koji je suprotan stvarnom razvitku); također u *Prilogu kritici političke ekonomije* (Uvod u kritiku...), op. cit., str. 219.

²² To kaže za *Prilog kritici političke ekonomije* A. Pažanin, *Znanstvenost i povijesnost u filozofiji Edmunda Husserla*, Naprijed, 1968, str. 333.

nje i da se razlikuju pojedine epohe.²³ Isto ponavlja u pismu Engelsu od 25. III 1868, kad ironizira Hegelov pojam općeg (das Allgemeine) tumačeći njegovo porijeklo iz »našeg saobraćaja«, a ne kao logičku kategoriju.²⁴ A to je sasvim u skladu s Marxovim istupima protiv apstrakcije od historijskih prilika.²⁵

Ako bismo htjeli u Marxa naći treće obilježje analitičke metode, onda treba opreznije postupati jer princip korigiranosti, koji počiva na izrazito postulacionom načinu izražavanja teorijskih rezultata, na potpunom usvajanju principa kondicionalnog tumačenja, ne možemo baš lako otčitati u Marxovu načinu istraživanja i to upravo zato što su to tek njegove implicitne potrebe. Naime, sam Marx u Predgovoru *Ekonomsko-filozofskih rukopisa pokazao* je svoje nezadovoljstvo s konfundiranjem sasvim različitih polja istraživanja (vidi bilješku 61). Možemo, možda, reći da se toga nije u potpunosti oslobodio ni u svojem najvećem djelu i da je to sigurno najnegativniji ostatak Hegelova utjecaja, tj. utjecaj transcendentnog konstruktivizma Hegelove dijalektike. Ali Rubel ipak smatra da je Marxovo istraživanje imalo takav karakter da mu je omogućavalo »konstantnu eksperimentalnu verifikaciju«.²⁶ Međutim, u kojoj je to mjeri točno i koliko se može primijeniti u odnosu na prisutnost u Marxovoj metodi istraživanja ovog trećeg obilježja moderne analitičke metode, vidjet će se pri narednoj egzaminaciji faza istraživanja, svojstvenih analitičkoj metodi.

Početna istraživačka faza za analitičku metodu sastoji se u polasku od problematične, nediferencirane stvarne situacije u kojoj se bezoblikovno nalaze kvalitete i predmeti, a problem se artikulira izborom relevantnih predmeta istraživanja i njihovom deskripcijom. Marx upravo na takav način pristupa istraživanju jer za polaznu točku smatra stvarno konkretno kao jedinstvo mnogostrukosti, a ne njegovo zamišljanje koje se pojavljuje kao njegov rezultat, kao tvorevina sinteze.²⁷ Zato u pismu Engelsu od 8. I 1868. ističe razliku svoje metode prema onoj u klasičnoj ekonomiji, koja se očituje u početnoj fazi razmatranja viška vrijednosti, jer ga Marx najprije uzima u obzir kao još neodvojenog, koji se »takoreći nalazi u rastvoru«.²⁸ Zatim Marx pokazuje da promatranje treba usredotočiti

²³ K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 197, 193, 194, 220.

²⁴ Opće je zajednička zemlja, a posebno (Besondere) posebna svojina izdvojena iz zajedničke, kaže Marx u pismu Engelsu, *Prepiska IV*, Beograd, 1960, str. 41.

²⁵ K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, op. cit., str. 216.

²⁶ M. Rubel, *Karl Marx, Essai de biographie intellectuelle*, M. Rivière, Paris, 1957, str. 328.

²⁷ K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, op. cit., str. 211.

²⁸ Marx, *Prepiska*, IV, op. cit., str. 11.

na siromašne apstrakcije, a pojmove koji su primjereni opisu tih izabranih predmeta naziva jednostavnim kategorijama (*Uvod u kritiku polit. ekon.*, op. cit., str. 213).

Druga faza istraživanja sastoji se u sistematizaciji i klasifikaciji tih kategorija.²⁹ Tu fazu istraživanja Northrop zove prirodno-historijskom fazom koja je, po njegovu sudu, inače svojstven način istraživanja političke ekonomije.³⁰ Marxova jednostavna kategorija jedan je od pojmova intuicije kakvim se služi u drugoj fazi istraživanja prirodne ili povijesno-društvene znanosti. Zato Marx može u Predgovoru prvom izdanju *Kapitala* uspoređivati svoj način rada s fizičarevim,³¹ a Rubel ga može poistovetiti s induktivnom istraživačkom metodom.³² Međutim, kod razvijenije znanosti prelazi se nakon te faze u formulaciju teorije pa je pitanje kakav je Marxov postupak u trećoj, završnoj fazi, jer se on nije zaustavio na klasifikaciji opažajnog materijala.

U završnoj fazi pristupa se formulaciji teorije u kojoj se mogu koristiti tri tipa termina-kategorija: logičko-intuitivni, imaginacijski i intelektualni termini. Northrop smatra da je samo moderna austrijska i anglo-američka politička ekonomija od svih društvenih znanosti uspjela, kako on kaže, deduktivno formulirati teoriju i to upotrebom pojmova prvog tipa.³³ Kako Marx iznosi da se dalje služi metodom apstrakcije,³⁴ to bi na prvi pogled išlo u prilog pretpostavci da je slično formulirao i svoju teoriju kao spomenuti ekonomisti. Međutim, metodu apstrakcije smatra on za »proizvod mišljenja, ali nikako proizvod pojma koji misli izvan ili iznad opažanja i predodžbi i koji sam sebe rađa, već proizvod prerade opažanja i predodžbe u pojmove«.³⁵ Preradom je dobio tzv. konkretne kategorije koje mu služe za formuliranje teorije. Zato je on naveo razliku u načinu svojeg daljeg rada prema prirodno-znanstvenom postupku, jer se u tim znanostima može doći do formulacije teorije i terminima intuicije. Marxove konkretne kategorije, prema navedenom, ne bi bile termini logičke intuicije. On još dodaje da je za obradu opažanja i predodžbi potrebno »domišljanje«,³⁶ a to će reći da su te kategorije termini imaginacije. Prema tome, nalazimo se na tragu da je Marxova formulacija teorije trebala biti, rečeno Northropovim rječnikom, hipotetički-deduktivno formulirana teori-

²⁹ K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, op. cit., str. 219.

³⁰ F. S. C. Northrop, *Logika prirodnih i društvenih nauka*, Cetinje, 1968, str. 255.

³¹ Marx, *Kapital*, I dio, op. cit., str. L.

³² M. Rubel, op. cit., str. 324.

³³ F. S. C. Northrop, op. cit., str. 256.

³⁴ K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, op. cit., str. 212.

³⁵ ib. str. 212.

³⁶ K. Marx, *Kapital*, I dio, op. cit., str. L.

ja.³⁷ No, u kritici Marxa Northrop iznosi da je mogao ostati na drugoj prirodno-historijskoj fazi istraživanja, jer je njegov cilj bio da evoluciono prati razvitak društva, a na toj se osnovi i ne može deduktivno formulirati teorija. Northrop nastavlja da je to Marx ipak učinio jer je pao pod loš utjecaj Hegelova pojma konkretne općenitosti, pa se zato desilo da je miješao intuicijske pojmove s postulacijskim, te činjeničnu ekonomsku znanost s normativnom.³⁸ Međutim, Marxova konkretna kategorija nije identična s Hegelovom konkretnom općenitosti u kojoj se miješaju te dvije vrste pojmova. Već smo spomenuli Marxovo ironiziranje Hegelova pojma općenitosti, a njegovu udaljenost od spomenutog Hegelova shvaćanja naročito zamjećujemo u kritici produkciono-kreativnog karaktera konkretne općenitosti, u *Uvodu u kritiku političke ekonomije* i to u riječima da realno ne treba shvatiti kao rezultat mišljenja koje se u sebi sjedinjuje, kao u Hegela, nego kao reprodukciju konkretnog u apstraktnom mišljenju.³⁹ Istu interpretaciju ovom Marxovu shvaćanju daje i M. Rubel.⁴⁰ Prema tome, za Marxa je jednostavna kategorija termin intuicije pogodan za »indukcijsku« fazu istraživanja, a konkretna kategorija je postulacijski termin za formulaciju teorije kojom se izražavaju zakoni, ili, kako sam kaže »... a krajnji cilj ovog djela i jest da razotkrije zakon ekonomskog razvitka modernog društva...«⁴¹ Jedna vrsta termina za drugu fazu, a druga za treću, u kojoj se formulira teorija, ne može se dopustiti ako se pravi nepremostiva razlika u stupnju razvijenosti između prirodnih i povijesno-društvenih znanosti, kao što to čini Northrop, dok je to moguće u jednoj pozitivnoj znanosti za čime je težila Marxova koncepcija. I drugi Northropov prigovor nije jako uvjerljiv, najprije zato što je Northropova podjela povijesno-društvenih znanosti na činjenične i normativne problematična, a posebno zbog zadatka koji je namijenio normativnim znanostima. Samo razlikovanje činjeničnog i normativnog aspekta povijesno-društvenih znanosti oduzima svaki oslonac normativne na činjeničnu znanost, a zadatak normativnih znanosti svodi na međusobno uspoređivanje i vrednovanje idealnih društvenih modela, bez obzira na njihove realne mogućnosti koje bi, zapravo, mogla pokazati jedino tzv. činjenična znanost. Marx je, naprotiv, svoj model zasnivao na svojoj ekonomskoj teoriji koja je i te kako bila rezultat činjeničnog istraživanja i koja je, prema njegovim vlastitim riječima — imala biti reprodukcija konkretnog —. Prema tome, ne radi se o Marxovu

³⁷ F. S. C. Northrop, op. cit., str. 116.

³⁸ ib. str. 255.

³⁹ K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, op. cit. Pismo Anenkovu, 411, 413; također *Prilog kritici političke ekonomije*, op. cit., str. 211.

⁴⁰ M. Rubel, op. cit., str. 320—322.

⁴¹ K. Marx, *Kapital*, I dio, Pogovor drugom izdanju, op. cit., str. LIII.

konfundiranju činjenične i normativne znanosti, nego o Northropovu pogrešnom cijepanju i odvajanju tih dvaju aspekata povijesno-društvenih znanosti. Isto tako se tu ne radi ni o utjecaju Hegelova panlogizma na Marxa, jer Marx nije kao on identificirao bitak i bitak-trebanja, koja je razlika potrebna pri izboru i odluci za jedan određeni model, a na bazi relevantnosti teorije. Stoga je zapravo važnije utvrditi je li Marxova ekonomska teorija postulacijska, kakva je trebala biti po dosada navedenim odlikama Marxova načina istraživanja. Važnije je odrediti stupanj predikcije koji je takva teorija mogla osigurati i potom ustanoviti kako se to moglo reflektirati na izgradnju društvenog modela.

Po Northropovu sudu u postulacijskim formulacijama teorije, ili po njegovim riječima, deduktivnoj teoriji, primjenjuje se princip uzroka. Najstariji i najrasprostranjeniji način interpretacije uzroka koji izražava najveći stupanj determinističkog rigorizma zapravo je racionalni pojam uzroka, dok empirijski pojam označava početak slabljenja determinizma, a njegov kraj nova relacija — uvjetovanosti. Ona iz temelja mijenja karakter tzv. deduktivnog formuliranja teorije, zbog čega za nju i jest podesniji naziv postulacijska teorija. Do te zamjene došlo je postepeno i teško su je uočavali, kako učenjaci tako i filozofi. Zato se termin uzrok zadržao dosta dugo, iako je već promijenio značenje, što je uočljivo i kod logičkih empirista pa čak i kod Poppera.⁴² Najprije se odbacio uzrok kao opći prirodni zakon, zatim se, nakon Gödelovog teorema, eliminirao kao princip unutrašnje veze deduktivnog sistema, te je ostao samo po nazivu prisutan, jer se ne mogu drugačije tumačiti Popperove riječi: princip uzroka je zapravo hipostaziranje metodološkog pravila učenjakova neodstupanja od traženja zakona.⁴³ Pokušajmo u Marxovim tekstovima otkriti njegov odnos prema problematici uzroka. Najčešće se Marx protivi uzroku kao generalnom prirodnom zakonu, ali od toga i odstupa; ponekad ga upotrebljava kao metodološko pravilo, ali isto tako i racionalni kao i empirijski pojam uzroka nalaze svoje mjesto u njegovim tekstovima. Tako variranje je indikativno i daje naslutiti da Marx nije bio odlučan u aplikaciji pojma uzroka, tražeći jedan drugačiji tip tumačenja, tip koji bi imao biti kondicionalan.

⁴² M. Weber je 1906. pisao o realnoj mogućnosti kao kategoriji za povijest i društvo; tridesetih godina započinje kritika principa uzroka pretežno berlinske škole, no termin nije sasvim eliminiran, a neki zadržavaju i strogi deterministički oblik, kao npr. Hempel. Popper se najprije služi empirističkim pojmom uzroka, kao u *The poverty of Historicism*, London, 1969⁶, str. 20.

⁴³ K. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, London, 1968⁵, str. 248. Radikalno odbacili pojam uzroka von Neumann još 1932, a Reichenbach 1949.

Zakon za Marxa nema značenje vječne nepromjenljivosti i zato on u više navrata izričito odbacuje jedan vječni prirodni zakon, npr. kad ironizira Proudonovo svođenje istraživanja na jednu formulu, Langeovo supsumiranje povijesti pod jedan prirodni zakon itd.⁴⁴ U tom istom duhu on je naglašavao da se može govoriti samo o proizvodnji na nekom određenom stupnju društvenog razvitka, jer su ekonomski odnosi prolazni i povijesni oblik.⁴⁵ Odstupa od toga jasnog stava kada u *Bijedi filozofije* ipak navodi nužnost suprotnosti u smislu generalnog prirodnog zakona.⁴⁶ Uzrok tretira kao metodološko pravilo u *Uvodu u kritiku političke ekonomije*, gdje odnos među konkretnim kategorijama shvaća kao izraz »strukture ekonomskih odnosa«, ili kao što je ranije citirano.⁴⁷ Strogi racionalni pojam uzroka kao nužnosti susrećemo u njegovu tumačenju nužnosti ekonomskih odnosa, čak njihove gvozdene nužnosti.⁴⁸ Međutim, čini se da u taj pojam nije bio baš sasvim uvjeren, jer u I dijelu *Kapitala* kaže da su ekonomski odnosi »prirodna nužnost« za buržoasku svijest (*Kapital*, op. cit. str. 45). Prema tome bi proizlazilo da za neku drugu svijest ne bi bili nužni, a kakva je to nužnost koja za neke jest, a za neke nije nužnost? Oslabljuje pojam nužnosti i svojim naglašavanjem da ne treba zaboraviti slučajnosti, između ostaloga ni slobodu.⁴⁹ Zato nas ne iznenađuje što Marx upotrebljava i empirijski pojam uzročnosti, koji još više slabi determinističko shvaćanje uzroka. U svojem *Uvodu u kritiku političke ekonomije* kaže »... anatomija čovjeka ključ je za anatomiju majmuna. Nasuprot tome, u nižim životinjskim vrstama mogu se nagovještaji ka nečem višem razumjeti samo ako je to više već poznato. Tako buržoaska ekonomija daje ključ za antičku itd.«⁵⁰ Baš u takvu shvaćanju predviđanja, ne kao sigurnog nego vjerojatnog, razlikuje se empirijsko poimanje uzroka od racionalnog. Isto značenje pokazuje i Marxova kritika pozitivizma koja prelazi u izrugivanje pozitivističke idolatrije zakona kao sigurne osnove za precizno predviđanje, što se manifestira u Marxovu ironiziranju comteovske »pr-

⁴⁴ K. Marx, *Beda filozofije*, op. cit., str. 107, Pismo Kugelmanu od 27. VI. 1870, cfr. *Pisma Kugelmanu*, op. cit., str. 129; *Prilog kritici političke ekonomije* (Uvod...), op. cit., str. 195.

⁴⁵ K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije* (Uvod...), op. cit., str. 193; Marxovo pismo Anenkovu, Marx, Engels, *Rani radovi*, op. cit., str. 407.

⁴⁶ K. Marx, *Beda filozofije*, op. cit., str. 106.

⁴⁷ K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije* (Uvod...), op. cit., str. 220; cfr. bilješku 41 i tekst u vezi s njome.

⁴⁸ To kaže u citiranom pismu Anenkovu, *Rani radovi*, str. 408; U *Prilogu kritici političke ekonomije*, str. 9; u Predgovoru *Kapitalu*, I dio, op. cit., str. LI; u drugom dijelu *Kapitala* (analiza konkurencije); u trećem dijelu *Kapitala* (prema R. Garuda, *Karl Marx*, op. cit., str. 95); u pismu Engelsu od 13. IV. 1868, cfr. *Prepiska*, IV dio, op. cit., str. 55.

⁴⁹ K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, op. cit., str. 221.

⁵⁰ ib. str. 216.

čvarnice budućnosti« (Pogovor II u I dijelu *Kapitala*, str. LX). Iz navedenog proizlazi da je Marx napuštao tradicionalni pojam uzroka i da je tražio novi princip — uvjetovanosti —. Međutim, da bi se takav prijelaz uspješno ostvario, prethodno je potrebno napustiti kategoriju nužnosti kao fundamentalnu kategoriju, a to za njegova života nisu bili u stanju ni filozofi ni učenjaci. Pojam uvjetovanosti, koji nije nikakva pripremna etapa u samoj realizaciji nužnosti, nije poznao Marxov učitelj Hegel, a tek ga je otkrivao Marxov učenik M. Weber. U tom vremenskom razmaku desile su se mnoge promjene u razvoju same znanosti, osobito fizike, koje su omogućile otkrivanje novog shvaćanja zakonitosti u znanosti. Međutim, ni nakon toliko evidentnih promjena filozofi nisu tako lako uočavali potrebu da se suprotstavi uvjetovanost uzročnosti, a vjerojatnost nužnosti; čak su i logički pozitivisti predugo branili nužnost, barem na području logike.⁵¹ Zato se ne može smatrati ni nedosljednošću, niti anahronizmom Marxovo mukotrпно traženje novog obzorja shvaćanja. Dapače, može se ustanoviti da se Marx najčešće koristio izrazom uvjetovanost, osobito kad tumači da način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i ostalog života, što ne znači da nužno određuje na jedan određeni način.⁵²

Prema tome, Marx je tražio onaj misaoni horizont koji najviše pogoduje upravo pravoj postulacijskoj teoriji i zato sasvim odgovara njegovu poimanju znanstvenosti naziv — prava znanost. U suvremenoj pravoj znanosti u postulacijski formuliranim teorijama pretpostavke imaju hipotetički karakter, hipotetički je i odnos u izvođenjima iz pretpostavki te je hipotetičke naravi zaključna predikcija. U suvremenoj znanosti najkasnije se usvojio hipotetički karakter središnje etape, a prethodno izlaganje je pokazalo da se Marx uhvatio u koštac upravo s tim problemom i da ga je rješavao na najplauzibilniji način za njegovo vrijeme. Inače je sam priznao i hipotetičku narav svojih pretpostavki. Dovoljno je kao primjer navesti odlomak iz III djela *Kapitala*,⁵³ a okarakterizirao je svoju teoriju u cjelini kao hipotetičko-deduktivnu i to opisao ovako: »Istraživanje mora u tačine zagospodariti materijalom, analizirati različne oblike razvitka i iznaći njihov unutrašnji spoj. Tek kada je ovaj posao gotov,

⁵¹ Nasljeđujući Humea i Wittgensteina i logički pozivisti su predugo zadržali logički pojam nužnosti. Pap i Reichenbach su u napuštanju te razine bili najjasniji (cfr. A. Pap, *Semantics and Necessary Truth*, 1958, H. Reichenbach, *The Rise of Scientific Philosophy*, 1951).

⁵² K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, op. cit., str. 9, 10, 213, 217. »Njemačka ideologija«, *Radni radovi*, op. cit., str. 349, *Kapital*, III dio, Beograd, 1948, str. 567. Vidljivo je da Marx ne tretira uvjete kao Hegel. Oni za njega nisu priprema realizacije nužnosti, nego omogućuju ili preprečuju (*Radni radovi*, op. cit., str. 400).

⁵³ M. Rubel iznosi opširno u sva tri djela *Kapitala* Marxove pretpostavke, op. cit., str. 328—335. No, dovoljno je usporediti samo III dio *Kapitala*, str. 567, 568, 569.

moći će se stvarno kretanje izložiti kako treba. Pođe li to za rukom, i bude li se život materije ogledao u ideji, onda ne mari ako će izgledati kao da imamo posla s kakvom konstrukcijom a priori.«⁵⁴ On je također došao i do ključnog pitanja za razlikovanje strogo-deduktivne od postulacijske teorije, a koje se očituje u tretiranju zaključne predikcije kao nužne ili vjerojatne. To je zamjetljivo u njegovu odbacivanju recepata i shema po kojima se mogu svrstati povijesne epohe, u odbijanju providenja i providajnih ciljeva, ili, kako je to duhovito rekao, »prčvarnice budućnosti«.⁵⁵ Dakle, ako je odbacivao teleološku i strogo kauzalnu predikciju, ostala je samo vjerojatnost kao najpodesnija forma predikcije. Stoga je Marxova ekonomska teorija, prema svim njezinim dosada opisanim osobinama, trebala uključivati takav karakter predviđanja. Ali to Marx nije do kraja doveo zbog nedovoljnog diferenciranja kauzalnog od kondicionalnog tumačenja. Isto to se odnosi i na izgradnju modela društvene asocijacije: ona se mora izvesti u terminima probabiliteta, kao što je i njezina postulacijska teorija izvedena. Marx je pogotovo ovom zahtjevu teško mogao udovoljiti zbog navedene nekongruencije, ali nije isključeno da je i u tom pogledu prerastao samog sebe i svoje vrijeme, što bi moglo otkriti pažljivo usporedno egzaminiranje I i III dijela *Kapitala*.

U dosadašnjem našem pregledu nameće se kao zaključak da je Marxova metoda istraživanja bila pretežno moderna analitička metoda, jer smo dva od tri osnovna njezina obilježja u dobroj mjeri našli u njegovim tekstovima. Rezultira također i to da je od tri karakteristične faze analitičkog istraživanja prve dvije u cijelosti primjenjivao, a treću djelomice. Čini se da je ipak važnije takve komponente otkriti, nego se zatvoriti u ekstremne zaključke. Naime, za suvremenu znanost nije bitno utvrditi u kojoj je mjeri neka znanstvena teorija iz prošlog vijeka netočna, kao što to čini Rubel s Marxovom ekonomskom teorijom,⁵⁶ ili da se jednostavno Marxova analiza proglasi za pro-metodu,⁵⁷ čime se aktualizira samo problematika njegove veze ili razlike prema Hegelu, a isto tako nije dovoljno identificirati Marxovu s Galilejevom analizom, kao što to čini G. della Volpe.⁵⁸ Potrebno je ustanoviti blizinu Marxove impostacije problema istraživanja modernoj analitičkoj metodi, što se ovdje pokušalo. Nema sumnje da je jedan od rezultata ovog pokušaja i zaključak da se Marxova analitička metoda istraživanja ne može nazvati dijalektikom, jer se prilično određeno zna što se pod

⁵⁴ K. Marx, *Kapital*, I dio, op. cit., str. LXIII.

⁵⁵ K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, op. cit., str. 349; K. Marx, *Beda filozofije*, op. cit., str. 102.

⁵⁶ M. Rubel, op. cit., str. 335.

⁵⁷ V. Sutlić, op. cit., str. 107—108.

⁵⁸ cfr. V. Mikecin, *Marx i marksisti*, op. cit., str. 76.

terminom analiza danas podrazumijeva, dok se za dijalektiku to baš ne bi moglo tvrditi. Naravno da se nazivi mogu i mijenjati, ali čini se da bi u ovom slučaju takva izmjena bila teško provediva.

Preostaje nam još da ukratko ispitamo je li termin dijalektika primjerniji za neki drugi pristup koji nije način istraživanja.

Čini se da je oblik izlaganja neke teorije naročito važan ukoliko je ona nova, a kako je Marxova teorija upravo bila takva, to će za nju biti ovaj problem značajan. Osim toga, izlaganje je u tijesnoj vezi i s prirodom same doktrine, što je također došlo do izražaja u Marxovoj koncepciji koja je trebala polučiti sasvim određen i svima znani efekat. Kako se po Blackovom shvaćanju metoda istraživanja sasvim razlikuje od svojeg predmeta,⁵⁹ to može imati određeni efekat i na Marxovo uporno razlikovanje istraživanja i izlaganja,⁶⁰ te ukupno na vezu predmeta naspram njih. Marx se suočio s takvim poteškoćama jer nije bio zadovoljan svojom metodom izlaganja i prvo nezadovoljstvo sa svojim dotadašnjim načinom izlaganja izražavao u Predgovoru *Ekonomsko-filozofskim rukopisima*, koji je nastao, vjerojatno oko g. 1849. Nezadovoljan je jer je kritiku protiv spekulacije »miješao« s kritikom različitih predmeta, otežavajući razumijevanje. Iz tog razloga on je obećao da će u buduće pokušati u različitim samostalnim brošurama obraditi kritiku prava, morala, politike i ostalog te će u posebnom djelu nastojati da ih sve poveže u jednu cjelinu.⁶¹ Za naš problem nije važno što Marx nije kompletno izvršio ni jedno od svojih obećanja, nego što je izrazio nezadovoljstvo sa svojim izlaganjem, prvenstveno u načinu kritike Hegelove filozofije prava koja je sama primjerak Hegelove dijalektike. No, čini se da sa svojim načinom izlaganja nije Marx bio ni kasnije zadovoljan jer je neprestano mijenjao svoj koncept. Naime, g. 1858. iz jednog pisma Engelsu rezultira da se njegova dijalektička metoda način izlaganja, da bi godinu dana kasnije tvrdio kako ga čitalac na području izlaganja problematike političke ekonomije može pratiti penjući se od pojedinačnog ka općem.⁶² Kasnije opet ponavlja da svaki specifični predmet mora imati svoju metodu izlaganja, odnosno da se ona može mijenjati iz didaktičkih razloga.⁶³ No ipak prevladava njegovo opredjeljenje za dijalektiku kao metodu izlaganja, što proizlazi iz parafraze riječi

⁵⁹ M. Black, *Language and Philosophy*, Ithaca, 1949, V, 4.

⁶⁰ K. Marx, *Kapital*, I dio, Pogovor drugom izdanju, op. cit., str. LXIII.

⁶¹ K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, op. cit., str. 157.

⁶² K. Marx, F. Engels, *Prepiska*, II, op. cit., str. 313; K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, op. cit., str. 7.

⁶³ K. Marx, F. Engels, *Prepiska*, IV, op. cit., str. 53; *Kapital*, I dio, Pogovor drugom izdanju, op. cit., str. LV.

kritičara ruskog izdanja *Kapitala* i priznanja da je u glavi o teoriji vrijednosti »ovdje ondje koketirao« s Hegelovim načinom izražavanja, tj. s dijalektikom.⁶⁴

Iako ne sasvim decidirano, iako nije sasvim jasno što znači dijalektika, ipak rezultira da je prema Marxu termin dijalektika primjeren za metodu izlaganja.

Sam Marx povećava zabunu oko značenja termina dijalektike pripadajući mu različite i karakteristične atribute te time proširuje polje za ispitivanje domene dijalektike. Najprije se prenosi na područje politike, što daje naslutiti atribut »revolucionarna dijalektika«, a onda može označavati i neke druge pristupe po atributima »kritička primjena dijalektike« ili »materijalistička dijalektika«.⁶⁵ Vrlo jasno postavlja tvrdnju da su sami društveno-ekonomski procesi dijalektika,⁶⁶ te nalazi da je i Hegel pridonio adekvatnom opisu takvih općih oblika kretanja.⁶⁷ U ovom slučaju termin dijalektika, iako možda najbolje odgovara, ipak je najproblematičniji jer iziskuje odvajanje od Hegela, koje je i moguće ako se dođe do kraja s kritikom negacije i ako se suprotnost transformira u relaciju reciprocnosti. No, i onda kad se ovaj problem riješi unutar marksizma, kao primjerena metoda istraživanja dijalektičkih procesa ostaje Marxova i suvremena analitička metoda.

Konačni rezultat ove egzaminacije je sljedeći: termin dijalektika trebalo bi razviti u smislu izlaganja i to u vezi s političkim karakterom dijalektike; dijalektika kao proces iziskuje najdublje vrednovanje jer se sa svojim sadržinskim opterećenjem isprečuje radikalnom napuštanju hegelizma. Dosada se najpouzdanije može govoriti o Marxovoj metodi istraživanja, koja nije dijalektika nego anticipacija analitičke metode. Iz tog razloga treba pledirati za konzekventnije razvijanje kondicionalnog tipa objašnjavanja koje nam je sam Marx ostavio u baštinu i što je osnovna odlika suvremene znanstvenosti. Od takvog se ishoda, možda, može očekivati i plauzibilnije rješavanje nezaključenih pitanja oko dijalektike.

⁶⁴ K. Marx, *Kapital*, I dio, op. cit., str. LX—LXI, LXIII.

⁶⁵ K. Marx, *Pisma Kugelmanu*, op. cit., str. 130; K. Marx, *Kapital*, I dio, op. cit., str. LXI, LXIII, te 61. gl.; M. Rubel, op. cit., str. 320.

⁶⁶ K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, Predgovor, op. cit., str. 9—10.

⁶⁷ K. Marx, *Kapital*, Pogovor drugom izdanju, op. cit., str. LXIII; M. Rubel govori o dijalektici proizvodnih snaga, op. cit., str. 322.

⁶⁸ Treba poći od Marxove Kritike Hegelove dijalektike i filozofije uopće, cfr. jedan takav pokušaj u autorovom članku »Granica umske negacije«, op. cit., str. 284—293; o dijalektici reciprociteta cfr. N. Bobbio, koji nastavlja Gramscijevu koncepciju dijalektike, *Razni autori*, Studi sulla dialettica, 1958, vidi V. Mikecin, *Marx i marksisti*, op. cit., str. 92.

Zusammenfassung

Die Verfasserin hat anhand von exemplarischen Texten Karl Marx' zu veranschaulichen versucht, wie Marx' Unterscheiden der Forschungs- und Auslegungsmethode und der plurivalente Gebrauch des Terminus Dialektik, eine Entwicklung des Themenkreises in Richtung Beantwortung der Grundfrage zulassen: ist Marx' Forschungsmethode modern, denn darauf bezieht sich eigentlich der Terminus Dialektik.

Von der Präferenz der modernen analytischen Forschungsmethode im Sinne des Neorationalismus ausgehend, hat die Verfasserin den ersten Teil der Frage auf das Prüfen des Vorhandenseins der drei Grundmerkmale der modernen analytischen Methode ausgerichtet /1. Das Anerkennen der Gegebenheit, weswegen Termina, das Problem und die Auswahl vor allem in den Anfangstadien der Forschung wichtig sind; 2. Das Begrenzen der Forschung auf »Wahrnehmungstatsachen« und ihre Beziehungen, was eine Anführen der Methode des Ansehens mit Folge des Ausscheidens absoluter und unabhängiger Begriffe an sich erfordert; 3. Die Forderung nach der Bestimmung des Forschungsfeldes unter Annahme der Korrigibilität der Methode/ und auf den Anwendungsgrad der Grundcharakteristika der Forschungsphasen dieser Methode (1. Relevante Wahl des Gegenstandes und die Beschreibung; 2. Das Systematisieren und Klassifizieren der Kategorien; 3. Das Formulieren der Postulationstheorie). Dieses Prüfen ergab Marx' Methode als eine vorwiegend moderne analytische Methode, die von den drei Merkmalen zwei aufweist (Deutsche Ideologie, Einführung in die Kritik der politischen Ökonomie, Das Elend der Philosophie, der erste Teil des Kapitals, der Brief an Engels, Vorrede der ökonomisch-philosophischen Handschriften). Die beiden ersten Forschungsphasen erfolgten bei Marx gemäss, die dritte nur teilweise nach der analytischen Methode (Ein Beitrag der Kritik der politischen Ökonomie). Dabei war Marx' implizite Zuneigung zu konditionalem Interpretieren von grösster Bedeutung, was in seinen Forderungen nach postulativen Formulierungen der Theorie und damit der ihr zugehörigen Prediktionsgrad (in Wahrscheinlichkeitsterminen) zustandekommt. In dieser Hinsicht werden die dargelegten Zweifel durch seine Beziehung zum kausalen Grundsatz erklärt.

Es konnte ferner festgestellt werden, dass Marx die Verwendung des Grundes als generelles Naturgesetz ablehnte, doch nicht mit Konsequenz (Das Elend der Philosophie, der Brief an Kugelmann, Der Beitrag der Kritik der politischen Ökonomie, Die Einführung in die Kritik der politischen Ökonomie), dass er dieses in seiner schwächeren Version als methodologische Regel verwendete (Einführung in die Kritik der politischen Ökonomie), sowie auch als empirischen Grundsatz (Einführung in die Kritik der politischen Ökonomie, Nachrede zu Teil II. des Kapitals) und in streng rationalistischer Version (Ein Beitrag zur Kritik der politischen Ökonomie usw.). Die Verfasserin wies darauf hin, dass das inkonsequente Vermengen der kausalen mit der konditio-

MARXOVA METODA ISTRAŽIVANJA

nellen Erklärung, nicht bloss als Marx'Inkonsequenz anzusehen ist, dass vor allem die positivsten Zeichen des Antizipierens der modernen Auffassung der Wissenschaftlichkeit zu betonen ist, waswegen Marx mit Recht die Bezeichnung »echte Wissenschaft« verwendete, da in der Wissenschaft der veraltete Typ der Behandlung erst nach dem Tode Marx' nur teilweise verlassen wurde, so dass viele Philosophen dieses bis heute nicht ganz begriffen haben.

Der zweite Teil der Frage war auf solche Weise entwickelt, dass durch das Ausscheiden der plurivalenten Verwendung des Terminus Dialektik dieser Terminus als plausibelste Bezeichnung für Marx'Auslegungsmethode behandelt wurde (Vorrede den ökonomisch-philosophischen Handschriften, der Brief an Engels, die Vorrede des Kapitals, der Beitrag zur Kritik der politischen Ökonomie). Offen blieb die Möglichkeit der Verwendung derselben Bezeichnung für die Vorgänge des menschlichen Handelns, was mit der früher ausgeführten These in der Schrift über das verbundensein der Auslegungsmethode und des Systems an sich übereinstimmt. Es wurde aber ausdrücklich darauf bestanden, dass die Forschungsmethode der Dialektik des Vorganges wieder nur die analytische Methode sein könne.

Im Abschluss des Aufsatzes wird die möglichst konsequente Entwicklung und Anwendung des Konditionaltyps der Erklärung gefordert, die Marx uns in gewissem Masse vermachte, was zugleich das Grundmerkmal der zeitgenössischen Wissenschaftlichkeit ist. Zugleich weist uns dieses auf weitere Möglichkeiten des Lösens nicht abgeschlossener Fragen um die Dialektik hin.